

Πρώτες σκέψεις για μια κοινωνιολογία της μετάφρασης στην Ελλάδα

*Βάσω Γιαννακοπούλου**

During the last fifteen years or so, a new tendency has been formed within Translation Studies internationally in the direction of the formation of a translation sociology, under the influence mainly of the sociology of Pierre Bourdieu. Unfortunately, this discussion has not yet reached Greece, at least not to the extent that it merits. In the first part of this paper some theoretical aspects of this discussion are introduced; in the second part some of the work that has been done in the framework of translation sociology is presented; finally, in the third part, some topics will be proposed as possible fields of research and discussion in the Greek context. These include the society's image of translators, as well as the translators' self-image under the influence of their habitus; whether translators have a secondary position to the original writers and, if so, what the reverberations to their social status are; whether there is such a thing as a translation field and how it can be delimited. All in all, the claim made is that the promotion of a sociology of translation in the Greek context would be mutually beneficial both for the translation scholars and the translators themselves, as the former will be offered a whole new area of scientific research whereas the latter the possibility to enhance their professional prestige.

1. Από τις δομές στα δρώντα υποκείμενα: ιστορική αναδρομή

Για πολλά χρόνια στον χώρο των μεταφραστικών σπουδών κυριάρχησαν συστημικές θεωρίες υπό την επίδραση του γαλλικού στρουκτουραλισμού και παλαιότερα του ρωσικού φορμαλισμού. Τη δεκαετία του 1980, οι απόψεις των Itamar Even-Zohar και Gideon Toury είχαν τεράστια απήχηση στην –αγγλόφωνη τουλάχιστον– μεταφρασεολογική σκέψη. Ο Even-

* Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Zohar, λοιπόν, ξεκινώντας από την ανάγκη να μελετήσει εθνικές λογοτεχνίες με ένα συστηματικό τρόπο, εισήγαγε την έννοια των πολυσυστημάτων για να προσδώσει μια πιο δυναμική προσέγγιση στην έννοια του συστήματος στη σημειολογία του Saussure. Τα πολυσυστήματα κατ' αυτόν γίνονται αντιληπτά ως πιο ανοιχτά και ετερογενή συστήματα, που εξελίσσονται ιστορικά και μεταλλάσσονται καθώς αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (Even-Zohar 1990). Έτσι, το πολυσύστημα μιας εθνικής λογοτεχνίας εξελίσσεται μέσα από την αλληλεπίδρασή του με άλλα συστήματα, όπως αυτό της μεταφρασμένης λογοτεχνίας (Even-Zohar 1978).

Ο Toury δε, μαθητής του Even-Zohar, στηρίχτηκε πάνω στις απόψεις του δασκάλου του και εισήγαγε την έννοια της νόρμας στις μεταφραστικές σπουδές, για να περιγράψει συμπεριφορές που κινούνται ανάμεσα στους απόλυτους κανόνες και τις ιδιοσυγκρασιακές επιλογές, με τις οποίες κάθε πολιτισμός ορίζει τι είναι αποδεκτό και αναμενόμενο (Toury 1995: 54-55). Παράλληλα, η συμβολή του Toury ήταν σημαντική στην καθιέρωση της έννοιας των Περιγραφικών Μεταφραστικών Σπουδών, αφού κατ' αυτόν το μετάφρασμα θεωρούνταν πλέον γεγονός του πολιτισμού-στόχου, ενταγμένο σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Έτσι, έκτοτε, οι ερευνητές της μετάφρασης άρχισαν να μελετούν και να περιγράφουν τη μεταφραστική πρακτική στα πλαίσια του περιβάλλοντος που αυτή συντελέστηκε, χωρίς να αξιολογούν ή να υπαγορεύουν ποιος είναι ο 'ορθός' τρόπος μετάφρασης, όπως γινόταν με τις κανονιστικές θεωρίες μέχρι τότε. Οι νόρμες είναι αναμφισβήτητα μια πάρα πολύ χρήσιμη έννοια, αφού μας δίνει πολύτιμα στοιχεία για τον ορίζοντα των προσδοκιών κάθε εποχής –τι, με λίγα λόγια, επιτρέπεται και τι απαγορεύεται, τι επιβάλλεται και τι είναι ανεκτό και σε ποιο βαθμό –σε κάθε ιστορικό-πολιτισμικό σχηματισμό. Στα πλαίσια των Περιγραφικών Μεταφραστικών Σπουδών αναπτύχθηκε πολύ σημαντική και πλούσια μεταφρασεολογική έρευνα.

Η μετάφραση προσφέρεται από τη φύση της για διεπιστημονική έρευνα. Ιδιαίτερα, όμως, μετά το 1990 με τη λεγόμενη Πολιτισμική Στροφή και τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το κείμενο στο περικείμενο, οι Μεταφραστικές Σπουδές γνώρισαν ένα 'Big Bang' και ανοίχτηκαν προς κάθε δυνατή κατεύθυνση: μετα-αποικιοκρατία, μετάφραση της Βίβλου, διερμηνεία, μετάφραση και φύλο, καθώς και μια σειρά από διεπιστημονικές συζεύξεις με άλλους τομείς του επιστητού όπως η λογοτεχνική θεωρία (Mikhail Bakhtin), η φιλοσοφία (φαινομενολογία, Σχολή Φρανκφούρτης, Μαρξισμός) και η κοινωνιολογία (Pierre Bourdieu), για την οποία και θα μιλήσουμε αναλυτικότερα.

Μέσα σε αυτό το κλίμα της αναζήτησης εκδηλώθηκε μεγάλο ενδιαφέρον για το υποκείμενο της μεταφραστικής διαδικασίας, τον ίδιο δηλαδή τον μεταφραστή. Σε αυτό συνέβαλε σημαντικά και η τεκμηριωμένη συζήτηση για την *αφάνεια* του μεταφραστή από τον Lawrence Venuti (1995). Στην ίδια κατεύθυνση λίγο αργότερα παρουσιάστηκε και το βιβλίο του Anthony Pym *Method in Translation History* (1998), όπου ο συγγραφέας έκανε κριτική στις συστημικές προσεγγίσεις και πρότεινε μια μέθοδο για τη μελέτη της ιστορίας της μετάφρασης βάζοντας τον μεταφραστή στο επίκεντρο. Λίγο πριν την αλ-

λαγή της χιλιετίας, λοιπόν, το ενδιαφέρον άρχισε γενικότερα να μετατοπίζεται από το προϊόν-μετάφρασμα στο δρών υποκείμενο-μεταφραστή, ενώ παράλληλα άρχισαν δειλά-δειλά να εκφράζονται επιφυλάξεις για την ικανότητα των συστημικών προσεγγίσεων να μελετήσουν την έννοια του δρώντος υποκειμένου (*agency*). Μεταφρασεολόγοι όπως οι Simeoni (1998), Hermans (1999), Pym (Schäffner 1999: 106-112), Gouanvic (2002) έκαναν κριτική στις νόρμες που θα μπορούσε να συνοψιστεί σε τρία βασικά ζητήματα:

α. Στην υπερβολική σημασία που αυτές δείχνουν στις δομές, σε βάρος των υποκειμένων που δρουν μέσα σε αυτές, παραβλέποντας το γεγονός ότι οι δομές δεν μπορούν να υπάρξουν παρά μόνο μέσα από την ανθρώπινη διάδραση.

β. Στη θετικιστική αποθέωση της επιστήμης που γίνεται αντιληπτή ως ένα σύστημα αναζήτηση της αντικειμενικής αλήθειας και καταγραφής των στοιχείων της πραγματικότητας απρόσβλητο από τον ανθρώπινο υποκειμενισμό. Όμως, ακόμα και η υπόθεση εργασίας που επιλέγει ο μελετητής ενέχει άποψη και επηρεάζεται από ολόκληρο το σύστημα αξιών του. Αυτό πιστεύω ότι έχει στο μυαλό του ο Pym όταν ενθαρρύνει την επιστημονική υποκειμενικότητα (Schäffner 1999: 112). Πολλώ δε μάλλον που η κατεύθυνση προς την οποία αναπτύσσεται η επιστήμη, η χρηματοδότηση της έρευνας κ.λπ., κάθε άλλο παρά ‘αντικειμενική’ μπορεί να χαρακτηριστεί.

γ. Τέλος, οι νόρμες έχουν κατηγορηθεί για στατική, αντιδιαλεκτική θεώρηση της διαχρονίας, της μεταφραστικής ιστορίας. Οι νόρμες μελετούν κανονικότητες και έχουν ένα ντετερμινισμό που υποτιμά ή –ακριβέστερα– δεν ασχολείται σε βάθος με την απόκλιση από τον μέσον όρο. Είναι κοινή εμπειρία, όμως, ότι οι μεταφραστές κάνουν διαρκώς επιλογές σε όλα τα επίπεδα της μεταφραστικής τους πρακτικής. Ολόκληρη άλλωστε η μεταφραστική ιστορία –και η ανθρώπινη ιστορία εν γένει– δεν αποτελεί ένα συνεχές, αλλά εξελίσσεται με τομές και καινοτομίες. Αν δεν υπήρχαν αυτές θα μεταφράζαμε ακόμη σύμφωνα με το δόγμα του *fidus interpres* των αρχαίων Ρωμαίων.

2. Στροφή στην κοινωνιολογία του Bourdieu

Οι παραπάνω κριτικές ώθησαν μια σειρά θεωρητικούς της μετάφρασης να στραφούν σε πιο κοινωνιολογικές κατευθύνσεις και μάλιστα σχεδόν αποκλειστικά στη σκέψη του Pierre Bourdieu (1930-2002). Η κοινωνιολογία του Bourdieu προσφερόταν για κάτι τέτοιο, για τρεις κατά την άποψή μου λόγους. Πρώτον, επειδή έκανε κριτική στο στρουκτουραλισμό που αντιμετωπίζει το υποκείμενο ως απρόσωπο φορέα δομών.¹ Δεύτερον, επειδή τονίζει διαρκώς τα όρια

1. Ο Bourdieu επιχειρεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στον υποκειμενισμό και τον αντικειμενισμό, ή σε αυτό που ονομάζει *κοινωνική φαινομενολογία* από τη μία και *αντικειμενιστική σημειολογία* από την άλλη (1990: 25-29), τον υποκειμενισμό του υπαρξισμού που αντιμετωπίζει τα υποκείμενα ως εάν είχαν πλήρη αυτονομία και συνείδηση του αντικειμενικού κόσμου από τη μία και τον αντικειμενισμό του θετικισμού

της θεωρητικής γνώσης και την ανάγκη να εμπλουτιστεί αυτή με εμπειρική μελέτη και έρευνα, που σε μεγάλο βαθμό έλειπε από τις πολιτισμικές προσεγγίσεις (Bourdieu 1977 και 1990).² Κυρίως, όμως, επειδή συνδέει το αντικειμενικό με το υποκειμενικό, το κοινωνικό με το ατομικό, τη δομή με το δρών υποκείμενο, που ήταν ακριβώς αυτό που έλειπε από τις συστημικές προσεγγίσεις.

Οι θεωρητικές έννοιες του Bourdieu που αξιοποιήθηκαν κατά καιρούς στη μεταφρασεολογία είναι κυρίως το *πεδίο*, το *κεφάλαιο* και το *habitus/έξη*, και δευτερευόντως τα *illusio* και *doxa/δόξα*. Τα πεδία είναι ιστορικά προσδιορισμένοι εξειδικευμένοι, σχετικά αυτόνομοι κοινωνικοί τομείς υλικής ή συμβολικής παραγωγής, όπως είναι για παράδειγμα το νομικό, το πολιτικό, το πεδίο της εκπαίδευσης, της λογοτεχνίας κ.λπ., τα οποία διαθέτουν τους δικούς τους θεσμούς, νόμους και συστήματα αξιών.³ Τα πεδία αποτελούν ιεραρχημένους κοινωνικούς χώρους και τα υποκείμενα που δρουν στα πλαίσιά τους ανταγωνίζονται διαρκώς προκειμένου να αποκτήσουν, να διατηρήσουν ή να αναδιανείμουν κάποιου είδους *κεφάλαιο*, *οικονομικό*, *πολιτισμικό* ή *συμβολικό* που σχετίζεται με το συγκεκριμένο πεδίο.

Ο Bourdieu εμπλούτισε τη μαρξιστική έννοια του κεφαλαίου, υποστηρίζοντας ότι, εκτός από το οικονομικό κεφάλαιο, υπάρχουν και άλλες μορφές κεφαλαίου, όπως το *συμβολικό* –που είναι η απόκτηση κύρους– και το *πολιτισμικό* –που είναι το σύνολο της γνώσης, της εξειδίκευσης, των τεχνικών δεξιοτήτων κ.λπ. που διαθέτει κάποιος στο πεδίο δράσης του. Η θέση που κατέχουν τα δρώντα υποκείμενα ιεραρχικά στο πεδίο είναι άμεσα συνδεδεμένη με το κεφάλαιο που κατέχουν σε αυτό.

Δόξα ονομάζει ο Bourdieu τις εσωτερικευμένες κυρίαρχες αξίες και αντιλήψεις που θεωρούνται αξιωματικά δεδομένες σε κάθε πεδίο, ενώ *illusio* ονόμασε την αποδοχή από τα υποκείμενα των κανόνων του παιχνιδιού, που είναι προϋπόθεση για την ύπαρξή του.

Η πλέον ενδιαφέρουσα, όμως, και γι' αυτό πολλαπλά αξιοποιημένη στη μεταφρασεολογία, έννοια του Bourdieu είναι αυτή του *habitus*. Ως τέτοιο ονόμασε τις εσωτερικευμένες *έξεις* που έχει αποκτήσει το υποκείμενο μετά από χρόνια γαλούχησής του από θεσμούς όπως η οικογένεια, το σχολείο, η

από την άλλη, που υπερτονίζει τις δομές έναντι των υποκειμένων. Βλ. την κριτική του Bourdieu στον στρουκτουραλισμό του Saussure και την 'αντικειμενικότητα' της επιστήμης (1990: 30 κ.ε.), όπου διαφωνεί με την έννοια του 'αδέκαστου παρατηρητή' ο οποίος αντιμετωπίζει την κατανόηση του κόσμου ως αυτοσκοπό και επιχειρεί να προβάλει την ερμηνευτική του πρόθεση στις πρακτικές των δρώντων υποκειμένων. Σε αυτό, αντιπροτείνει την αποδοχή από τον επιστήμονα του υποκειμενικού χαρακτήρα της θέσης του ως παρατηρητή και την ανάγκη αυτοπαρατήρησής του με τη μέθοδο που ονόμασε *αναστοχαστική κοινωνιολογία (reflexive sociology)* (Bourdieu και Wacquant 1992).

2. Ο Bourdieu επιτίθεται στην καθαρή θεωρητική σκέψη και αποκαλύπτει τα όρια της λογικής της θεωρίας έναντι της λογικής της πρακτικής (Bourdieu 1977, 1990).
3. Οι έννοιες του πεδίου, του κεφαλαίου και του *habitus* διατρέχουν ολόκληρο το έργο του Bourdieu. Για έναν ορισμό των όρων (Bourdieu 1989: 14).

τάξη του κ.λπ., έξεις που θεωρεί ‘αντικειμενικές’ και που έχει εσωτερικεύσει σε βαθμό που επηρεάζουν όχι απλά τον τρόπο που σκέφτεται και αξιολογεί, αλλά κυρίως τον τρόπο που δρα.⁴ Το *habitus* συνδέει το υποκειμενικό –το δρών υποκείμενο– με το αντικειμενικό –το πεδίο, ή κατά άλλους τη δομή, το σύστημα.

Το *habitus* δεν καθορίζει νομοτελειακά τις επιλογές κάποιου, αλλά τον παρακινεί ασυνείδητα να δρα με έναν τρόπο που απλά του φαίνεται λογικός και ‘ορθός’. Είναι μια έννοια δυναμική και ευέλικτη, που εξελίσσεται διαρκώς μέσα από την πορεία της ζωής του δρώντος υποκειμένου και μέσα από τις διάφορες θέσεις που αυτό καταλαμβάνει στο πεδίο δράσης του. Αυτό εξηγεί γιατί κάποιες φορές το ίδιο *habitus* μπορεί να οδηγήσει σε αντικρουόμενες πρακτικές στο πλαίσιο ενός πεδίου. Αντίστοιχα, διαφορετικά *habitus*, που σχετίζονται με διαφορετικές θέσεις στο πεδίο και διαφορετικό πολιτισμικό ή συμβολικό κεφάλαιο των φορέων τους, μπορεί να οδηγήσουν σε παρόμοιες πρακτικές. Όλες αυτές οι αντιφάσεις και αντιθέσεις οδηγούν σε εξελίξεις και τομές και εντέλει, μέσα από την διυποκειμενική συνισταμένη των *habitus*, σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Το *habitus*, δηλαδή, δομεί και δομείται. Με άλλα λόγια οι άνθρωποι επηρεάζονται στη δράση τους από το πεδίο, αλλά και το συνδιαμορφώνουν. Η ατομική δράση δεν είναι παρά η εσωτερίκευση του πεδίου, ενώ το πεδίο είναι η διυποκειμενική συνισταμένη αυτών των διασταυρούμενων πρακτικών. Προϋποθέτει δρώντα υποκείμενα που διαμορφώνουν ενεργά ή και αμφισβητούν και ανατρέπουν αυτές τις πρακτικές.

Όλες οι παραπάνω έννοιες είναι θεμελιώδεις και διαπερνούν ολόκληρο το έργο του Bourdieu. Η έννοια του *habitus* επιτρέπει την ερμηνεία πρακτικών που υπαγορεύονται χωρίς να επιβάλλονται, με λίγα λόγια πρακτικών που ορίζονται και ορίζουν τις σχέσεις εξουσίας και διαφοράς στα πλαίσια του πεδίου στο οποίο αυτές οι πρακτικές εκτυλίσσονται.

3. Κοινωνιολογία της μετάφρασης

Αν τώρα προσαρμόσουμε όλα τα παραπάνω στον χώρο της μετάφρασης, μπορούμε πολύ συνοπτικά να πούμε τα εξής: ο μεταφραστής ως δρών υποκείμενο είναι μια σύνθετη οντότητα που διαμορφώνεται από την τάξη του, την παιδεία του, την εκπαίδευσή του, την ιδεολογία του, το επαγγελματικό του περιβάλλον, τη θέση που κατέχει στο πεδίο, με άλλα λόγια το *habitus* του. Αυτό υπαγορεύει τις μεταφραστικές του επιλογές, τις οποίες ο ίδιος θεωρεί ‘αντικειμενικές’ και σωστές, αλλά που κατά τεκμήριο τείνουν να αναπαράγουν τη θέση που κατέχει στο πεδίο δράσης του. Αυτό δεν γίνεται με συνειδητό τρόπο, αλλά είναι αποτέλεσμα των προσλαμβανουσών που έχει εσωτερικεύσει στη μακρόχρονη πορεία της ζωής του και εννοείται ότι διαρκώς εξελίσσεται και μεταλλάσσεται σύμφωνα με την εξέλιξη του *habitus* και

4. Μέσα από σοβαρή κοινωνιολογική έρευνα, ο Bourdieu έχει τεκμηριώσει πως σημαντικότετοι παράγοντες διαμόρφωσης του *habitus* κάθε δρώντος υποκειμένου είναι η ταξική του καταγωγή και η εκπαίδευσή του (Bourdieu 1984: 85).

της θέσης του στο πεδίο. Έτσι, αντί για τις απρόσωπες συμβάσεις, που είναι οι νόρμες, με τις οποίες υποτίθεται ότι τείνουν να συμμορφώνονται απαρέγκλιτα και τυφλά όλοι οι μεταφραστές σε μια μηχανιστική αφαίρεση, έχουμε πια ενεργά υποκείμενα, που κάνουν επιλογές και παίρνουν αποφάσεις. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η νόρμα εντέλει δεν είναι παρά η συνισταμένη των πρακτικών των επαγγελματιών του χώρου. Το *habitus* δηλαδή κάθε ξεχωριστού μεταφραστή δομείται από το πεδίο, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και μια συνιστώσα συνδιαμόρφωσής του. Η θέση που κατέχει κάθε μεταφραστής στο πεδίο δράσης του συναρτάται άμεσα προς το πολιτισμικό κεφάλαιο που έχει συσσωρεύσει με τα χρόνια της εμπειρίας του και, κυρίως, προς το συμβολικό κεφάλαιο που κατέχει σε αυτό. Επιπλέον, ο Gouanvic (2005: 161-62) τονίζει το γεγονός ότι ο μεταφραστής εισπράττει και προστιθέμενο συμβολικό κεφάλαιο από τον αρχικό συγγραφέα που μεταφράζει.

Τα πεδία δεν είναι ερμητικά κλειστά, αλλά τέμνονται και αλληλοεπηρεάζονται. Ειδικά σε έναν πολυσχιδή κλάδο όπως είναι αυτός της μετάφρασης, το μεταφραστικό *habitus* μπορεί να μεταφέρεται από το ένα κείμενο στο άλλο και από το ένα πεδίο στο άλλο. Ο μεταφραστικός χώρος για παράδειγμα σαφώς επηρεάζει και επηρεάζεται από το γειτονικό του πεδίο της λογοτεχνικής παραγωγής, αλλά και αυτά του θεάτρου, των ΜΜΕ κ.λπ.

Αναλύοντας το *habitus* του μεταφραστή, ο Simeoni (1998: 17-18) κατ' αναλογία με τα διάφορα είδη *habitus* που απαντούν στον Bourdieu (ειδικό, πολιτισμικό, οικονομικό, κοινωνικό, επαγγελματικό, κ.λπ.), κάνει διάκριση ανάμεσα σε ένα πρωταρχικό κοινωνικό *habitus* και ένα μετεγενέστερο εξειδικευμένο επαγγελματικό. Κατά την άποψή μου, το γενικότερο *habitus* του μεταφραστή μπορεί δυνάμει να αποτελέσει σημαντικότερο παράγοντα επιρροής των μεταφραστικών του επιλογών και από το ίδιο το επαγγελματικό του *habitus*, τόσο σε εξωκειμενικές επιλογές που αφορούν την επιλογή κειμένων, τη σχέση του με τον εντολέα, τον τρόπο που αντιμετωπίζει τη δουλειά του, μέχρι υφολογικές επιλογές σε κειμενικό επίπεδο, γιατί είναι πρωταρχικό και άρα βαθύτερο. Συμφωνώ με την Meylaerts (2009: 94) όταν λέει ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε τον μεταφραστή μονοδιάστατα, μόνο μέσα από την ιδιότητά του ως επαγγελματία. Με άλλα λόγια, μέσα από τις μεταφραστικές επιλογές του μεταφραστή μπορεί κανείς να εντοπίσει τις κοινωνικές επιδράσεις που οδηγούν στη μία ή την άλλη επιλογή από μια γκάμα δυνατών λύσεων στο πεδίο δράσης του. Το επαγγελματικό πεδίο δεν είναι ομοιογενές, πολλώ δε μάλλον σταθερό, αλλά υπάρχει μια διαρκής σύγκρουση αλληλοδιασταυρούμενων *habitus* και μια αέναη εξελικτική πορεία. Οι επιμέρους μεταφραστές προσπαθούν να προσαρμοστούν, αλλά και να συνδιαμορφώσουν το πεδίο δράσης τους μέσα από τις επιλογές τους ως επαγγελματιών. Υπάρχει μια διαρκής πάλη για βελτίωση της θέσης στην ιεραρχία και προσπάθεια κατάκτησης κάθε είδους κεφαλαίου, πολιτισμικού, συμβολικού, οικονομικού κ.λπ., που αποτελεί και το θεμελιώδες κίνητρο πίσω από τις επιλογές τους στο πεδίο δράσης τους. Το επαγγελματικό *habitus* του μεταφραστή δεν αποκτάται αποκλειστικά ή κυρίως από την εκπαίδευσή του ως μεταφραστή, αλλά από τα χρόνια εμπειρίας

τους στον χώρο, το πολιτισμικό και συμβολικό κεφάλαιο που έχουν συσσωρεύσει, τα οποία με τη σειρά τους είναι αποτέλεσμα τόσο μιας επιτυχημένης ή μη πορείας στο πεδίο δράσης τους, όσο και του προστιθέμενου συμβολικού κεφαλαίου που αποκτούν από τους συγγραφείς που μεταφράζουν.

Ο Bourdieu έχει καταδείξει πώς η χρήση της γλώσσας, που φυσικά αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της μεταφραστικής διαδικασίας, σαφώς σχετίζεται με κοινωνικούς παράγοντες. Στο *Distinction*, για παράδειγμα, εξηγεί πώς διάφορες φαινομενικά ουδέτερες λέξεις μπορεί να έχουν διαφορετική σημασία ή την ίδια σημασία, αλλά με διαφορετικό αξιολογικό φορτίο, ανάμεσα σε ομιλητές που προέρχονται από διαφορετικές τάξεις (Bourdieu 1984: 194). Ο γλωσσικός εκλεπτυσμός, το ύφος, η επιτήδευση, το υφολογικό επίπεδο, η τήρηση ή μη των γλωσσικών κανόνων, η χρήση ρητορικών σχημάτων, σχετίζονται με το *habitus* κάθε ομιλητή, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί μέσα από τη μακρόχρονη πορεία της ζωής του.⁵ Επιπλέον, στο έργο του *Language and Symbolic Power*, έχει αναλύσει διεξοδικά πώς η γλώσσα δεν είναι ουδέτερη, αλλά αποτελεί μέσο διατήρησης και αναπαραγωγής συμβολικής εξουσίας. Θα μπορούσε κανείς πολύ εύκολα να βρει αναλογίες ανάμεσα στις διαπιστώσεις που κάνει ο Bourdieu (1983: 57-61) για την κανονιστική, νομιμοποιητική λειτουργία της λογοτεχνικής γλώσσας μέσα από μηχανισμούς διάκρισης και ορθότητας με την κανονιστική λειτουργία που έχει η γλώσσα της μετάφρασης.

3.1 Ζητήματα μεθόδου και έρευνας

Πώς μπορούν, λοιπόν, να αξιοποιηθούν μεθοδολογικά τα παραπάνω στο χώρο της μετάφρασης; Αντί να θεωρεί κανείς τις μεταφραστικές επιλογές ιδιοσυγκρασιακές και τυχαίες, στην περίπτωση που έχουμε επαναλαμβανόμενες κανονικότητες στις συμπεριφορές, μπορούμε να καταγράψουμε αυτές τις επιλογές και να τις αναγάγουμε στο πρωταρχικό, αλλά και το εξειδικευμένο *habitus* του μεταφραστή. Το μετάφρασμα είναι το προϊόν της διαπραγμάτευσης του πεδίου με το *habitus*, δηλαδή αυτού που είναι υποχρεωτικό και των αποκλίσεων που είναι ανεκτές, από τη μία, με αυτό που τελικά επιλέγει ο μεταφραστής, από την άλλη. Αυτό είναι πιο εύκολο να μελετηθεί στις περιπτώσεις που έχουμε πολλαπλές μεταφράσεις ενός κειμένου, όπου έχει ενδιαφέρον να εξετάσει συγκριτικά κανείς τις επιλογές που έκανε ο κάθε μεταφραστής σε σχέση με τη θέση που καταλαμβάνει στο πεδίο. Αυτά σε ατομικό υφολογικό επίπεδο. Σε συλλογικό επίπεδο, αντικείμενο της έρευνας μπορεί να γίνει η ανάλυση των διαφορικών σχέσεων ανάμεσα στο *habitus* των διάφορων υποκειμένων που συμμετέχουν στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής του μεταφράσματος στα πλαίσια ενός κοινωνικο-πολιτισμικού σχηματισμού σε κάποια δεδομένη εποχή, από τους παραγωγούς-μεταφραστές, μέχρι τους εκδότες, κριτικούς κ.λπ. που επηρεάζουν την πρόσληψη του μεταφράσματος.

5. Για το ζήτημα της ευφράδειας, βλ. Bourdieu (1984: 255). Επίσης, για τη χρήση ρητορικών μέσων (Bourdieu 1984: 226-27).

Μεγάλη συζήτηση γίνεται στον χώρο για την ύπαρξη ή όχι μεταφραστικού πεδίου. Μπροστά στη δυσκολία ορισμού του μεταφραστικού πεδίου, του πολυσχιδούς και πρωτεύοντος χαρακτήρα του χώρου και του γεγονότος ότι ο Bourdieu στηρίζει την έννοια του πεδίου στη διαπάλη που λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό του, διάφοροι θεωρητικοί ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει μεταφραστικό πεδίο. Ο Gouanvic (2007: 81) μάλιστα θεωρεί ότι υπάρχει μόνο μεταφρασεολογικό πεδίο και όχι μεταφραστικό. Η Sela-Sheffy (2005: 9) διαφωνεί μαζί του και υπερασπίζεται την ύπαρξή του, επιχειρώντας να προσδιορίσει το πεδίο του σημερινού ισραηλινού μεταφραστή. Άλλοι προσπαθούν να βρουν κάποιες ενδιάμεσες συμβιβαστικές λύσεις. Ενδεικτικά, ο Simeoni το ονομάζει *ψευδο-πεδίο* ή *επίδοξο πεδίο* (“pseudo or would-be field”, 1998: 19). Η Wolf φαίνεται να συμερίζεται τις επιφυλάξεις του Gouanvic και επιχειρεί να διευρύνει την έννοια του πεδίου του Bourdieu με την έννοια του *Τρίτου Χώρου* του Homi Bhabha (Wolf 2007: 21), ενώ η Inghilleri (2005a) επιστρατεύει την έννοια των *ζωνών αβεβαιότητας* (“zones of uncertainty”) από το θεωρητικό οπλοστάσιο του Bourdieu.

Όποια άποψη κι αν υιοθετήσουμε, όμως, το ουσιαστικό είναι ότι γίνεται πλέον σαφές ότι το μετάφρασμα δεν αποτελεί προϊόν τυφλής εφαρμογής της νόρμας, ούτε απλά αποτέλεσμα ατομικής διανοητικής διεργασίας, αλλά προϊόν που αντανακλά τις διαφορικές σχέσεις και τις συνειδητές ή και ασυνειδητές επιλογές των δρώντων υποκειμένων που εμπλέκονται στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής της στο πλαίσιο ενός ιστορικού-κοινωνικού σχηματισμού.

3.2 Κοινωνιολογία της Μετάφρασης: οι απαρχές

Ας δούμε, όμως, πώς αυτές οι θεωρητικές σκέψεις έχουν αξιοποιηθεί και συζητηθεί ως τώρα στον χώρο της διεθνούς μεταφρασεολογίας. Όπως είδαμε, η κοινωνιολογική στροφή στη μεταφρασεολογία είναι μια πολύ πρόσφατη σχετικά εξέλιξη. Έχει ενδιαφέρον ότι από τους πρώτους που ανέφεραν τον Bourdieu ήταν ο ίδιος ο Even-Zohar το 1990, όταν αναγνώρισε ότι ο Bourdieu κατέληξε στα ίδια με το Ρωσικό Φορμαλισμό συμπεράσματα από διαφορετικές διαδρομές, ενδεχομένως και σε πιο σημαντικά από τα δικά του, όπως λέει χαρακτηριστικά (1990: 3, 42). Αλλά και ο Toury είχε εντοπίσει από νωρίς την κοινωνική διάσταση της μεταφραστικής διαδικασίας (1995: 53).

Οι πρώτες αναφορές, όμως, στο θεωρητικό σύμπαν του Bourdieu έγιναν μόλις στα τέλη της προηγούμενης χιλιετίας. Το 1998, ο André Lefevere αξιοποίησε την έννοια του *πολιτισμικού κεφαλαίου* για να μελετήσει το φαινόμενο της πατρωνίας (1998: 41-56). Σχεδόν ταυτόχρονα με τον Lefevere, ο Daniel Simeoni (1998) δανείστηκε την έννοια του *habitus* για να ισχυριστεί ότι οι μεταφραστές υιοθετούν ηθελημένα τη δευτερεύουσα θέση που τους έχει αποδοθεί κοινωνικά, θεωρώντας την αντικειμενική μετά από χρόνια σχετικών προσλαμβανουσών. Μετά τον Simeoni η έννοια του *habitus* αξιοποιήθηκε πολλές φορές από θεωρητικούς, όπως οι Jean-Marc Gouanvic (1997, 1999), Rakefet Sela-Sheffy (2005) και Moira Inghilleri (2003, 2005a, 2005b), μεταξύ άλλων.

Από τους βασικούς πρωτεργάτες στην εισαγωγή της κοινωνιολογικής προσέγγισης του Bourdieu στη μεταφρασεολογία με ένα συστηματικό τρόπο

ήταν ο Καναδός Jean-Marc Gouanvic (1999), που μελέτησε μεταξύ άλλων την πρόσληψη της αμερικανικής επιστημονικής φαντασίας στη Γαλλία κατά τη δεκαετία του 1950.

Μέχρι, όμως, τις αρχές της χιλιετίας, υπήρχαν περιορισμένες και μεμονωμένες κοινωνιολογικές φωνές. Μόλις την τελευταία δεκαετία εμφανίστηκαν μια σειρά από μεταφρασεολόγοι διεθνώς που προσεγγίζουν τα θέματά τους μέσα από μια κοινωνιολογική ματιά, έτσι ώστε σήμερα υπάρχει πλέον μια σαφώς διαμορφωμένη τάση στο χώρο. Το 2005, μάλιστα, η Inghilleri (2005b: 125) έφτασε στο σημείο να μιλήσει για «στροφή στο παράδειγμα». Βέβαια υπάρχει μια τάση στο χώρο να θεωρεί ο καθένας ως «στροφή στο παράδειγμα» αυτό με το οποίο ασχολείται και του φαίνεται ενδιαφέρον, αλλά πέρα από το αν αποδέχεται κανείς ή όχι αυτή τη δήλωση, υπάρχει κατά γενική ομολογία μια πολύ σοβαρή και δυναμικά ανερχόμενη τάση μιας σειράς μεταφρασεολόγων να δανείζονται έννοιες της κοινωνιολογίας στη θεωρητική τους δουλειά.

3.3 Η κοινωνιολογική μεταφρασεολογική έρευνα σήμερα

Μεγάλο μέρος αυτών επιχειρούν να οριοθετήσουν το μεταφραστικό πεδίο μελετώντας το *habitus* των μεταφραστών (Simeoni 1998, Sela-Sheffy 2005). Πολύ σημαντική είναι η δουλειά που γίνεται ιδιαίτερα στο χώρο των διερμηνέων (Inghilleri).

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περιοχή επιχειρεί να μελετήσει το χώρο της μετάφρασης μέσα από την επαφή του με άλλα γειτονικά πεδία, όπως αυτά της λογοτεχνίας, του θεάτρου, ή στην περίπτωση της διερμηνείας του δικαστικού χώρου.

Αν θέλαμε να ομαδοποιήσουμε κάπως απλουστευτικά την έρευνα που γίνεται στο σχετικό παράδειγμα, θα λέγαμε ότι υπάρχουν δύο διακριτοί τομείς: ο ένας ασχολείται με συγκεκριμένα κειμενικά είδη και ο άλλος με τους ίδιους τους επαγγελματίες μεταφραστές και τις συνθήκες εργασίας τους. Αναφέρω ενδεικτικά, και σε καμία περίπτωση εξαντλητικά, ενδιαφέρουσες δουλειές που έχουν γίνει πάνω σε αυτούς τους τομείς.

Ο Sameh Fekry Hanna (2005) μελέτησε τη γένεση του πεδίου της θεατρικής μετάφρασης στην Αίγυπτο μέσα από την πρόσληψη του Σαίξπηρ, αξιοποιώντας την έννοια της *δόξας*.

Ο Simeoni (2005) αξιοποίησε και πάλι την έννοια του *habitus* για να μελετήσει την ατομική περίπτωση της πρώτης μετάφρασης του *Ιούλιου Καίσαρα* στην ιταλική το 1756 από τον Domenico Valentini, ενώ ο Gouanvic το *habitus* τριών γάλλων μεταφραστών αμερικανικής λογοτεχνίας (Wolf-Fukari: 79-92).

Η Rakefet Sela-Sheffy (2005) αναζητά το *habitus* του μεταφραστή στο πλαίσιο του επαγγελματικού πεδίου του σημερινού ισραηλινού μεταφραστή. Τονίζει τη διάκριση ανάμεσα στο προσωπικό και το επαγγελματικό *habitus* και διαπιστώνει την ποικιλία στρατηγικών που υιοθετούν οι μεταφραστές και τους προσδίδει συντηρητικό ή ανανεωτικό ρόλο σε κάθε ιστορικό πλαίσιο, ονομάζοντας τους *πολιτιστικούς θεματοφύλακες* ή *εισαγωγείς πολιτισμού* αντίστοιχα.

Η Moira Inghilleri ασχολείται με τον χώρο των διερμηνέων, με παρα-

δείγματα από περιπτώσεις διερμηνείας για ανθρώπους που ζητούν πολιτικό άσυλο στο Ηνωμένο Βασίλειο και μελετά τα όρια του αποδεκτού νοήματος σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα.

Ορόσημα για την προώθηση της κοινωνιολογίας της μετάφρασης θεωρώ ότι υπήρξαν το αφιέρωμα του περιοδικού *The Translator* (Inghilleri 2005) και ο συλλογικός τόμος *Constructing a Sociology of Translation* (2007) σε επιμέλεια των Wolf και Fukari.

Σήμερα, εκτός από τη σκέψη του Bourdieu, υπάρχουν πλέον και κάποιες αναλύσεις που έχουν στραφεί στη θεωρία των *κοινωνικών συστημάτων* του Niklas Luhmann (Hermans)⁶ και το *Actor-Network theory* του Bruno Latour. Όμως, τουλάχιστον προς το παρόν, η πλειονότητα όσων ασχολούνται με την κοινωνιολογία της μετάφρασης στηρίζονται ακόμη στη σκέψη του Bourdieu.

Ένας πρόσφατος συλλογικός τόμος με τίτλο *Translation and Opposition* (2011) είναι απολύτως ενδεικτικός τόσο του γεγονότος ότι η Κοινωνιολογία της Μετάφρασης έχει τεράστια δυναμική που μόλις αρχίζει να φαίνεται, όσο και της πληθώρας των θεματικών που αυτή μπορεί να μελετήσει.

4. Για μια Κοινωνιολογία της Μετάφρασης στην Ελλάδα: σκέψεις και προοπτικές

Ας δούμε τώρα τι υπάρχει στον ελλαδικό χώρο. Από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, όλη αυτή η πλούσια συζήτηση δυστυχώς δεν έχει φτάσει ακόμα στην Ελλάδα, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που της αξίζει και όχι συγκροτημένα. Θα τολμήσω να προτείνω κάποια θέματα για συζήτηση και έρευνα, καθώς και μερικές σκέψεις επ' αυτών:

Κατ' αντιστοιχία με τη συζήτηση του Simeoni για την αποδοχή από τους μεταφραστές του δευτερογενούς τους ρόλου, θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθεί η εικόνα που έχει η ελληνική κοινωνία για τον μεταφραστή, αλλά και η εικόνα που έχει ο ίδιος για τον εαυτό του. Σήμερα αιωρείται ακόμη η αντίληψη ότι καθένας μπορεί να γίνει μεταφραστής με μια καλή γνώση μιας ξένης γλώσσας: ότι ο μεταφραστής είναι απλά τεχνίτης που κάνει δευτερογενές έργο και άρα δεν είναι δημιουργός και δεν μπορεί να έχει μεγάλες απαιτήσεις για τη δουλειά του. Στις συνθήκες της κρίσης, αυτό επιτείνεται και με την αφθονία εργαλείων που βρίσκει κανείς δωρεάν στο διαδίκτυο. Η συζήτηση αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, κομβική για την εικόνα, αλλά και για την αυτοεικόνα του μεταφραστή και αυτά με τη σειρά τους είναι πολύ σημαντικά για το κύρος του επαγγέλματος και την κοινωνική καταξίωση του μεταφραστή.

6. Το 1999, σε ένα συνέδριο για τις νόρμες, ο Theo Hermans πρότεινε τις απόψεις των Luhmann και Bourdieu ως πολλά υποσχόμενες κοινωνιολογικές θεωρίες (Schäffner 1999: 57-58), ενώ την ίδια χρονιά, στο βιβλίο του *Translation in Systems* (1999) όπου ασχολήθηκε εκτενώς με τις συστημικές θεωρίες, επιχείρησε να βρει αναλογίες και γέφυρες με τη θεωρία του Bourdieu. Τέλος, στο βιβλίο του *Conference of the Tongues* (2007: 109-36) κάνει μια πιο συστηματική προσπάθεια εξειδίκευσης της συστημικής κοινωνιολογικής προσέγγισης του Luhmann στον χώρο της μετάφρασης.

Ενδιαφέρον θα είχε η μελέτη όλων των δρώντων υποκειμένων που εμπλέκονται στην παραγωγή και αναπαραγωγή του μεταφραστικού έργου: από τον συγγραφέα και τον εκδότη, μέχρι τον μεταφραστή και τον επιμελητή και από αυτούς μέχρι τον κριτικό και τον αναγνώστη στο χώρο της διακίνησης και της πρόσληψης. Θα ήταν χρήσιμη η μελέτη του *habitus* του μεταφραστή, όπως διαμορφώνεται από την εκπαίδευσή του και τα δίκτυα στα οποία συμμετέχει, μέχρι τις συνθήκες και τους όρους εργασίας του, αντίστοιχη με τη δουλειά που έχει κάνει για παράδειγμα η Sela-Sheffy για τους ισραηλινούς μεταφραστές. Ποιο είναι, λοιπόν, το επαγγελματικό *habitus* του έλληνα μεταφραστή σήμερα και πώς διαμορφώνεται; Υπάρχει μεταφραστικό πεδίο και πώς μπορεί να οριστεί αυτό; Όποια άποψη και να έχει κάποιος για την ύπαρξη ή όχι μεταφραστικού πεδίου και πέρα από το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον που προφανώς έχει αυτή η συζήτηση, αξίζει να μελετήσει το χώρο από κοινωνιολογική σκοπιά σε μια προσπάθεια να ορίσει το *habitus* του σημερινού έλληνα μεταφραστή.

Η μελέτη του *habitus* του μεταφραστή, των εσωτερικευμένων έξεων δηλαδή που τον ωθούν σε κάποιες επιλογές έναντι κάποιων άλλων από ένα πιθανό περπετόριο επιλογών, μπορούν να αναδείξουν τη δυναμική των μεταφραστικών στρατηγικών για την απόκτηση κύρους, δηλαδή συμβολικού κεφάλαιου. Σε ποια δίκτυα συμμετέχει ο μεταφραστής; Ποια είναι η σχέση του με τους άλλους φορείς παραγωγής και αναπαραγωγής, αλλά και πρόσληψης του μεταφράσματος;

Άλλα ερωτήματα προς διερεύνηση θα μπορούσαν να είναι τα ακόλουθα: Η δημιουργική ή όχι φύση της μετάφρασης εξαρτάται και από το κειμενικό είδος; Επηρεάζει και επηρεάζεται η μεταφρασμένη λογοτεχνία από την εγχώρια και με ποιο τρόπο; Πόσο 'ελεύθερες' είναι οι επιλογές του μεταφραστή; Σε ποιο βαθμό οι μεταφραστικές επιλογές, από το προς μετάφραση κείμενο έως επιλογές στο κειμενικό επίπεδο, επιβάλλονται θεσμικά και κοινωνικά; Πώς επηρεάζονται οι επιλογές του από τη νόρμα που εσωτερικεύει μέσα από θεσμούς όπως η πολιτική του εκδοτικού οίκου, των μεταφραστικών γραφείων, η εκπαίδευση που τυχόν έχει είτε σε πανεπιστημιακό επίπεδο, είτε σε επίπεδο μεταφραστικής σχολής κ.λπ.; Ακόμα, ποια είναι η αλληλεπίδραση με γειτονικά πεδία, όπως αυτά της λογοτεχνικής παραγωγής, του θεάτρου, των ΜΜΕ, ακόμα και της οικονομίας; Τι μεταφράζεται; Από ποιες γλώσσες; Ποιοι είναι οι παράγοντες που διαμορφώνουν την πρόσληψη του μεταφράσματος; Τέλος, είναι εξαιρετικά σημαντικό το γράψιμο της μεταφραστικής ιστορίας της Ελλάδας από κοινωνιολογική σκοπιά, ώστε να καταγραφεί η εξέλιξη του πεδίου στη διαχρονία.

Ειδικά στις σημερινές συνθήκες της κρίσης, εκτός από τις προφανείς δυσκολίες που αυτή συνεπάγεται, δημιουργούνται και νέες ανάγκες και θεματικές. Προσωπικά θεωρώ ότι η επιστήμη δεν πρέπει να είναι αποκομμένη από το κοινωνικό γίνεσθαι, αντιθέτως οφείλει να συμβάλλει στις εκάστοτε κοινωνικές ανάγκες. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση του μεταφραστικού χώρου στην Ελλάδα θα είχε πολλαπλά οφέλη: από τη μία η ακαδημαϊκή μεταφρασεολογική κοινότητα θα απέδιδε την ευκαιρία να συνδιαλεγεί με την πιο πρό-

σφατη εξέλιξη στο χώρο της μεταφρασεολογίας διεθνώς, αξιοποιώντας το πλούσιο υλικό που της προσφέρει η ζωή. Παράλληλα, όμως, θα συνέβαλε θεωρητικά και στη διαμόρφωση του προφίλ του μεταφραστή ως διασταύρωσης ανθρώπου του πνεύματος και επαγγελματία, θωρακίζοντας τους εργαζόμενους αυτού του κλάδου με την επιστημονική τεκμηρίωση που θα τους έδινε την δυνατότητα να διεκδικήσουν την αναγνώριση και την καταξίωση που τους αξίζει. Αυτό βέβαια θα προϋπέθετε σοβαρή ενασχόληση με το ζήτημα. Και μάλιστα θεωρώ ότι για να γίνει ερευνητική μελέτη αξιώσεων απαιτείται διεπιστημονική ομάδα με τη συμμετοχή όχι μόνο θεωρητικών της μετάφρασης με εκπροσώπους από διάφορα ζεύγη γλωσσών, αλλά και κοινωνιολόγων και στατιστικολόγων.

Κλείνοντας να πω ότι όλα τα παραπάνω αποτελούν πολύ εισαγωγικά ζητήματα στο θέμα. Θεωρώ, όμως, ότι αυτή η συζήτηση έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον και αξίζει να ανοίξει και στη χώρα μας. Η ελληνική μεταφρασεολογία δείχνει να ωριμάζει γρήγορα και να είναι σε θέση να συνδιαλέγεται πλέον με τις πιο σύγχρονες εξελίξεις. Ο τομέας της κοινωνιολογίας της μετάφρασης είναι ένας θαυμαστός νέος κόσμος, στην εξερεύνηση του οποίου αξίζει και μπορεί να συμβάλουν και έλληνες μεταφρασεολόγοι.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Asimakoulas D. και M. Rogers (eds.) (2011). *Translation and Opposition*. Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters.
- Bourdieu P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*, μτφ. R. Nice. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu P. (1983). *Language and Symbolic Power*, μτφ. G. Raymond και M. Adamson. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bourdieu P. (1984). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, μτφ. R. Nice. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bourdieu P. (1989). "Social Space and Symbolic Power", μτφ. L.J.D. Wacquant. in *Sociological Theory* 7, 2, 14-25.
- Bourdieu P. (1990). *The Logic of Practice*, μτφ. R. Nice. Stanford, California: Stanford University Press.
- Bourdieu P. και L.J.D. Wacquant (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Even-Zohar I. (1978). "The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem". In J.S. Holmes, J. Lambert & R. van den Broeck (eds.), *Literature and Translation: New Perspectives in Literary Studies with a Basic Bibliography of Books of Translation Studies*. Leuven: Acco, 117-27.
- Even-Zohar I. (1990). "Polysystems Theory". In *Poetics Today* 11, 9-94.
- Gouanvic J.-M. (2005). "A Bourdieusian Theory of Translation, or the Coincidence of Practical Instances: Field, 'Habitus', Capital and 'Illusio'". In *The Translator* 11,2, 147-166.
- Gouanvic J.-M. (2002). "A Model of Structuralist Constructivism in Translation Studies". In T. Hermans (ed.). *Crosscultural Transgressions, Research Models in Translation Studies II. Historical and Ideological Issues*. Manchester: St. Jerome, 93-102.

- Gouanvic J.-M. (1997). "Pour une sociologie de la traduction: le cas de la littérature américaine traduite en France après la Seconde Guerre mondiale (145-1960)." In M. Snell-Hornby, Z. Jettmarová & K. K. Kaindl (eds.), *Translation as Intercultural Communication, Selected Papers from the EST Congress, Prague 1995*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 33-44.
- Gouanvic J.-M. (1999). *Sociologie de la traduction. La science-fiction américaine dans l'espace culturel français des années 1950*. Arras: Artois Presses Université.
- Gouanvic J.-M. (2007). "Objectivation, réflexivité et traduction. Pour une re-lecture bourdieusienne de la traduction". In M. Wolf & A. Fukari (eds.), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Hanna S.F. (2005). "Hamlet Lives Happily Ever After in Arabic. The Genesis of the Field of Drama Translation in Egypt". In *The Translator* 11,2, 167-192.
- Hermans T. (2007). *The Conference of the Tongues*. Manchester: St. Jerome.
- Hermans T. (1999). *Translation in Systems. Descriptive and Systemic Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome.
- Inghilleri M. (ed.) (2003). "Habitus, field and discourse. Interpreting as a socially situated activity." In *Target* 15,2, 243-268.
- Inghilleri M. (ed.) (2005). *Bourdieu and the Sociology of Translation and Interpreting*. In Special Issue of *The Translator* 11, 2.
- Inghilleri M. (ed.) (2005a). "Mediating Zones of Uncertainty: Interpreter Agency, the Interpreting Habitus and Political Asylum Adjudication". In *The Translator* 11, 1, 69-85.
- Inghilleri M. (ed.) (2005b). "The Sociology of Bourdieu and the Construction of the 'Object' in Translation and Interpreting Studies". In *The Translator* 11, 2, 125-145.
- Lefevre A. (1998). "Translation Practice(s) and the Circulation of Cultural Capital. Some Aeneids in English". In S. Bassnett & A. Lefevre. *Constructing Cultures*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd, 41-56.
- Meylaerts R. (2008). "Translators and (their) norms: towards a sociological construction of the individual". In A. Pym, M. Shlesinger & D. Simeoni (eds.), *Beyond Descriptive Translation Studies: investigations in homage to Gideon Toury*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 92-102.
- Pym A. (1998). *Method in Translation History*. Manchester: St. Jerome.
- Schäffner C. (ed) (1999). *Translation and Norms*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Sela-Sheffy R. (2005). "How to be a (recognized) translator". In *Target* 17,1, 1-26.
- Simeoni D. (1998). "The Pivotal Status of the Translator's Habitus". In *Target* 10,1. Amsterdam: John Benjamins, 1-39.
- Simeoni D. (2005). "Between Sociology and History". In M. Wolf & A. Fukari (eds.), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 187-204.
- Toury G. (1995). *Descriptive Translation Studies and beyond*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Venuti L. (1995). *The Translator's Invisibility. A history of translation*. London, New York: Routledge.
- Wolf M. & A. Fukari (eds.) (2007). *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins.